

**СУ „Св. Климент Охридски”
Богословски факултет**

Р Е Ц Е Н З И Я

**на дисертационен труд за придобиване на
научна и образователна степен “доктор”
по професионално направление 2.4. „Религия и теология“**

Автор на дисертационния труд: Любомир Жанинов Трайков

Тема на дисертационния труд:

**“МИТАРСТВОТА НА ДУШАТА“ В БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКОВНА
ЖИВОПИС – XVIII-XIX ВЕК (ХЕРМЕНЕВТИКА И ИКОНОГРАФИЯ)**

Рецензент: Доц. д-р Костадин Кирилов Нушев

Представеният за рецензия и публична защита дисертационен труд на Любомир Трайков обхваща обем от 249 страници, от които 233 съдържат основния корпус на текста и библиографията, а останалите 15 страници са приложение, което съдържа илюстрации в непосредствена връзка с предмета на дисертационното изследване. Научните изследвания по темата на дисертацията са проведени в Катедра „Практическо богословие” при Богословския факултет на Софийския университет в рамките на методологичното направление на дисциплината „Християнско изкуство“ под научното ръководство на доц. д-р Иван Рашков Кръстанов.

1. Общо описание на дисертационния труд

Дисертационното изследване е посветено на важен и актуален научен проблем, който има значение както за съвременната богословска наука, и в частност за Християнското изкуство, така и за съвременните български изкуствоведски изследвания в областта на нашата възрожденска църковна живопис. Актуалността на изследвания проблем за „митарствата на душата“ в православната богословска традиция на Църквата, който е в центъра на дисертационния труд, се определя и от факта, че този църковно-богословски въпрос е сравнително по-слабо проучен в нашата специализирана богословска литература, а неговото значение е от ключова важност за херменевтиката и интерпретацията на тази тема, която присъства във възрожденската църковна живопис и най-вече в репертоара на Самоковската художествена школа. Става дума за дълбоките религиозни основи, богословски аргументи и църковно-догматични, нравоучителни и литургични аспекти на християнската доктрина за безсмъртието и задгробното състояние на душата, която има важни библейски и новозаветни основания и първоизвори, но също така кореспондира и с други религиозни традиции и философско-антропологични основания, засвидетелствани в класическата европейска култура.

В структурно и композиционно отношение дисертацията е изградена от увод, четири основни глави, заключение, библиография и приложения. Това разпределение съответства на предмета и обекта на изследване и отговаря на избрания методологичен подход към основните аспекти на темата – богословско-херменевтичен анализ на църковното учение за „митарствата на душата“ и иконографско-изкуствоведски анализ на възприетата от българските зографи трактовка на тази тема при изпълнение на нейните елементи в по-важните паментници на църковната живопис от изследвания период.

2. Актуалност на проблема, цел, задачи и методи на изследването

В увода към дисертационното изследване кандидатът аргументирано излага своето виждане на актуалността на проблема и обосновава методологията на изследването. Проблематиката за митарствата на душата в българската възрожденска църковна живопис е разгледана на две основни равнища – богословско-херменевтично и историческо. По своето естество темата има интердисциплинарен характер и предполага богословско-систематичен, догматико-есхатологичен и иконографско-изкуствоведски анализ. Това мотивира и удачния избор на специфичен богословски инструментариум и комплексен методологичен подход към разглеждане на основните аспекти от темата, които интегрират очертаните две направления на проблематиката с оглед на целите и задачите на изследването. Методологичната рамка и изследователска програма, целите, задачите и обхватът на изследването са дефинирани ясно и коректно в увода на дисертационния труд и кореспондират напълно с характера и насоките на темата. Авторът познава най-новите открития на нашата историческа наука от последните десетилетия, които повдигат нови актуални въпроси и очертават новите тенденции за интерпретация и трактовка на сюжета и иконографските композиции за „митарствата на душата“ в духа на църковното предание и Православното богословие.

Предметното и проблемно съдържание на темата за *митарствата на душата* и нейното присъствие в църковната живопис през Възраждането определя логически и обуславя систематичното разпределение на съдържанието и последователността на разглеждане на по-важните теоретични въпроси. Проучването на основния комплекс от проблеми обхваща важни църковни и богословски аспекти на християнската есхатология и в частност на концепцията за *митарствата на човешката душа* в нейното посмъртно възхождение към Бога. Тази тема в нейния богословски прочит се ситуира в рамките на утвърдената от Църквата есхатологична визия за частния съд и се разглежда посредством методология за църковно-догматически анализ и интерпретация въз основата на първични агиографски и други литературни източници.

Като основна изследователска цел на своя дисертационен труд Любомир Трайков си поставя амбициозна задача да разкрие дълбоките идейни основания на църковното учение за *митарствата на душата* и първоначалния частен съд и да установи духовните взаимовръзки и влияния между това учение на православната църковна традиция, от една страна, и новите тенденции за иконографска интерпретация във възрожденската българска църковна живопис. В своята художествена дейност българските зографи през Възраждането се намират едновременно в руслото на монашеската духовна традиция на Православието, но тяхната естетическа и богословска концепция, художествена техника и концептуални виждания по темата се повлияват през 18 и началото на 19 век от нови идеи идващи от европейския запад или православния изток (Русия и Атон). Тези нови влияния предопределят и наличието на нови сюжети като предписват нова трактовка за изографисване на класически и традиционни теми от нравоучителен и дидактичен характер в църковната манастирска живопис. На втори план като основна цел на представеното дисертационно изследване е поставена заявката за критично проучване, анализ и представяне на сложните културно-исторически процеси, довели до формиране на ноата иконография на митарствата на душата у българските зографи, които рисуват в големи наши манастири и свързани с тях по-малки църкви и параклиси през този период. Това са самоковските, банските и другите зографи, които изпълняват поръчки за Рилския манастир, и свързани с неговото духовно и културно влияние през епохата, по-малки църкви и църковни обекти – параклиси, постници и гробищни църкви.

С оглед на изпълнението на тези изследователски цели са формулирани и основните задачи на дисертационния труд, които кореспондират с посочените цели –

богословско-херменевтичен анализ на темата за митарствата в първите две глави и описание на основните паметници на християнската църковна живопис, обхващащо съдържанието съответно на следващите две. Следва да се отбележи, че към проучване и критично разглеждане на основния предмет на своето дисертационно изследване докторантът е пристъпил след внимателен преглед на голям обем от най-нова и достъпна у нас специализирана богословска и историко-критична литература на български и чужди автори, която отразява актуалните тенденции в осмислянето и тълкуването на влиянията, темите и сюжетите на възрожденската църковна живопис.

Основното предизвикателство при анализа на паметниците на църковната живопис от изследвания период е да се идентифицират образците и първоизточниците за изграждане на образите от цикъла за митарствата на душата в по-характерните художествени произведения на нашите майстори и зографи като се установят влиянията върху детайлите и елементите от композициите, които разкриват есхатологични идеи и апокалиптични представи на църковното учение и кореспондират с нравоучителните теми и задачи на православното богословие.

3. Структура и план на дисертационното изследване

Първата глава от дисертационния труд, озаглавена „Въведение в темата“, е посветена на богословско-историческо изследване на произхода и развитието на идеята за задгробното състояние на душата и изграждане на елементите от композицията за митарствата на душата. Тази християнска идея има важни библейски, исторически, богословско-догматически, нравствени и други аспекти, които се преплитат и следва да се отчитат при интерпретацията на образите от иконографската композиция. При очертаване на основите на православното учение по темата, което от своя страна има важно херменевтично значение за тълкуване на иконографските сцени и сюжети, които са залегнали в художествените виждания на възрожденските зографи, са използвани основоположни библейски, исторически, литературни, агиографски, църковно-литургични и други релевантни извори. В центъра на богословския анализ на темата за митарствата в тази първа част от дисертационното изследване са поставени основните религиозни първоизвори на християнската доктрина, по-важните догматически истини на църковното учение и религиозно-философски теории, възгледи и концепции, които имат отношение към появата и концептуалното развитие на идеята за задгробното състояние на душата и митарствата. Съдържанието на представения анализ разкрива в хронологичен и систематичен порядък основни идеи и представи по тази сложна и трудна за изследване тема както са засвидетелствани в историята на човечеството от древността до модерната епоха. Това са библейски и извънбиблейски истини и представи, религиозни идеи от египетската религия и близкоизточната култура, древногръцки, римски и късноантични гностически и синкретични образи и идеи, които оказват известно влияние върху художествените образци и представи на християнското изкуство през вековете. Тук са разгледани основните библейски истини за задгробната участ на душата на човека и първоначалния Божия съд над нея, според свидетелства в светоотеческата традиция, авторитетни патристични и монашески извори от древното египетско и сирийско монашество. Разкрити са по-важните богословски аргументи и църковни позиции на християнското учение за необходимостта от съпровождане на душата в нейния духовен път към Бога от ангела-хранител след разлъката ѝ с тялото и основанията за молитвите и помените за душите на покойниците от страна на вярващите чрез участие в молитвените последования на Църквата. Съдържанието на тази глава има важно значение за изграждане на херменевтичния ключ за тълкуване и интерпретация на иконографията на митарствата на душата и има за цел да покаже хронологически и логически как се оформят отделни компонентни от утвърдената иконографска композиция. Разнообразната библейска

(старозаветна и новозаветна), богословска и философско-антропологична проблематика по темата в тази първа глава от дисертацията е интерпретирана според някои критични изследвания от религиозно-исторически характер, в които се набляга на апокрифните извори при оформяне на представите за задгробното състояние на душата. В тази част от дисертацията е необходимо по-засилено присъствие на новозаветните идеи и възгледи на апостол Павел по изследваната тема, които не са засегнати специално по един обособен и систематичен начин и не са обособени в достатъчна степен. А тези именно новозаветни истини от каноничните библейски книги имат определящо значение за оформяне на доктрината на Древната църква по изследвания проблем. Авторът акцентира на важни извънбиблейски извори, свързани с мандеизма, херметизма и гностицизма, но не е засегнал юдейските апокалиптични представи, засвидетелствани в кумранските ръкописи по изследваната тема и някои ранни християнски извори от апостолско време, като например „Учение на дванадесетте апостоли“, които също имат важно значение за ориентиране в учението на Църквата по въпросите на есхатологията.

Втората глава на дисертационния труд е посветена по-специално на основните агиографски извори, върху които се изгражда християнската визия за митарствата на душата, от които черпят своите художествени идеи по-късно българските зографи. *Житието на св. Василий Нови*, и най-вече съдържащият се в него разказ за *митарствата на душата на блажената Теодора*, са изведени на преден план и се разглеждат като основен литературен извор за разбиране и интерпретиране на темата за митарствата. Авторът представя подробен исторически и научно-критичен анализ на различните преписи, варианти и разпространение на тези извори в славянската ръкописна традиция и проследява отделянето на цикъла за *Теодорините митарства* в печатните издания на ранната българска възрожденска литература (Йоаким Кърчовски и св. Софроний Врачански). Повестуванията за митарствата на душата, които са особено популярни в средновековната литература на християнския изток, са разгледани в един широк културно-исторически план и в светлината на новите ренесансови идеи, които идват от европейските страни, като се проследява тяхното отражение в славянския свят през късното средновековие и проникването им в българската възрожденска църковна живопис. *Третата глава* от дисертационния труд е посветена на критичен анализ на по-важните процеси при формиране на новата естетика на българските възрожденски зографи и художници, които използват нови печатни източници, гравюри и художествени образци като ръководства за изграждане на иконографията на *митарствата на душата*. Проследяват се по-важните етапи от формиране на тази възрожденска художествена концепция и стилистика във връзка с униатството в западните руски земи, появата на дамаскинарската книжнина и новите сборници с нравоучително съдържание, ролята на Атонските манастири и движението на печатни книги и художествени образци от Запад на Изток и от Руските манастири към Балканите и Света гора. В тази глава откриваме и едно по-детайлно очертаване на основните етапи от проникване и формиране на иконографията на митарствата в българската манастирска църковна живопис.

Четвъртата глава е посветена на подробен опис на основния корпус от църковни паметници на възрожденската българска църковна живопис, който проследява присъствието на темата за *митарствата на душата* в репертоара на самоковските зографи и ролята на Рило-манастирската школа за църковна иконопис. Тази последна глава има важен приложен характер и представя подробен опис на съществуващите паметници, които разкриват мащабите и обхвата на рецепция на новите художествени подходи към темата за *митарствата* и подчертава ролята на зографите от Самоковската школа. В *заключението* към дисертационния труд са

формулирани и изведени по-важните резултати от изследването и са аргументирани в обобщен вид основните тези на научната разработка. Приложенията, които са включени в края на дисертационния труд, илюстрират и конкретизират някои важни богословско-теоретични изводи на дисертационния труд и демонстрират в нагледен вид направените теоретични изводи.

В хода на дисертационното проучване върху основната проблематика, свързана с концепцията за задгробното състояние на душата и митарствата в православната иконография, е приложена комплексна методологична програма за изследване на паметниците на църковната живопис, основана върху извороведски (литературен и агиографски) анализ на идеите и образите на църковните паметници.

Богословската интерпретация и критичният анализ на тези източници се движи в рамките на съвременния научен и критичен дискурс, който отчита библейски и извънбиблейски извори, и описва коректно сложните проблеми от областта на християнската есхатология и допирните точки с други извънцърковни традиции. Отчетена е на съответните места молитвената и литургична традиция на Църквата, която разкрива важни духовни и мистични аспекти на християнското учение, които имат отношение към систематичния анализ и разбиране на ключови исторически свидетелства от областта на агиографията и рефлектират върху развитието на художествената култура на Българското възрождане. Основните изводи от дисертационното изследване се изграждат на базата на добро познаване на досегашните научни и богословски изследвания по темата в областта на Православното практическо богословие, които дисертантът е използвал критично като е успял да ориентира и своя собствен изследователски анализ към критична проверка на своите тези по изследвания проблем. Дисертационното изследване се движи в рамките на научния и изследователски подход за интердисциплинарен анализ на по-важните фактори в развитието на българската възрожденска църковна живопис, а предложената трактовка и интерпретация на основната проблематика са издържани в рамките на академичния стил и научните стандарти за богословско и критично изследване. Работата е изградена върху адекватна научна литература и релевантна на темата библиография посредством критичен обзор на сериозен обем от религиозна, философска, богословска и научно-историческа литература по проблема на изследването като отчита най-новите изследвания на наши изследователи като *проф. Павел Стефанов*, *проф. Елена Генова*, *проф. Иванка Гергова* и други наши и чужди автори.

4. Критични забележки и препоръки

Наред с безспорните достойнства на дисертационното изследване следва да бъдат посочени и някои пропуски, а също така и някои препоръки.

1. За богословския анализ и интерпретация на темата за *митарствата на душата* са важни освен посочените агиографски източници, също така и някои монашески извори и патерични разкази, в които има важни указания по темата. Става дума за учението за греховните страсти и „невидимата бран“, за движението на душата пъ духовната лествица и нейното възхождение към Бога и небесното царство. От основно значение за адекватното тълкуване на темата е и древната молитвена и погребална практика на Църквата, която има каноничен характер, а не толкова извънбиблейски, апокрифни или гностически извори, на които често се набляга. В изследването някои от тези ключови извори се споменават (св. Макарий Велики, св. Ефрем Сириец, св. Йоан Лествичник и други), но това е сторено по-епизодично и без опит за систематичен анализ на светоотеческата аскетическа традиция и нейните свидетелства по темата. Явно насоката за исторически и изкуствоведски анализ на темата за митарствата, главно с оглед на иконографията, а не толкова като целенасочен догматически и систематичен опит за изясняване на детайлите на църковното учение, е повлияла при

избора и подбора на източници и научни хипотези относно търсене на генеалогията на идеите и интерпретация на образите, свързани с темата за митарствата.

2. Богословската херменевтика на иконографските образи, свързани с темата за „митарствата на душата“ изисква и предполага едно по-задълбочено и систематично изясняване на църковното учение по тази трудна тема от областта на вероучението на Църквата, която обхваща въпросите за тайната на смъртта и задгробната участ на душата. Това са трудноизследими въпроси на мистическото богословие на Църквата, които разкриват тайнствения път на движение на душата в нейното възхождение към Бога след разлъката ѝ с тялото като различните детайли от църковното учение следва да се интерпретират стриктно и точно съгласно каноничните свидетелства и меродавни източници на църковната вероизповедна и богословска традиция. При обсъждане на различни детайли от темата на своето изследване авторът се придържа доста често към един подчертано научно-критичен дискурс, възприет в някои хуманитарни изследвания, но се осланя по-скоро на множество културологични, сравнително-религиозни и други литературно-критични източници и интерпретации на базата на дадени хипотези при тълкуване на изследователските проблеми. На някои места от темата не се прилага стриктно богословска методология и не се разграничават в достатъчна степен каноничните от неканоничните извори на новозаветната библейска традиция. Често пъти в текста се поставя акцент върху апокрифни и извънбиблейски източници в търсене на обяснение за произхода на идеята за митарствата на душата, но не се застъпва в достатъчна степен литургичната и молитвена практика на помените в Православната църква, която има пряка връзка с изследвания проблем и основно значение при херменевтичния анализ на иконографските образи.

3. По въпросите за догматическото и мистическото богословие на Православната църква във връзка с изследваната тема от важно значение са научните трудове на някои водещи православни богослови от по-ново време като *о. Сергей Булгаков* („Православието“), *о. Георгий Флоровски*, *Павел Евдокимов* („Православието“) и митрополит *Калистос Уеър*, които са достъпни на български език и съдържат важни указания за есхатологичното учение на Църквата или обсъждат в критична светлина връзката с древни религиозни учения и други философски традиции по темата.

4. По отношение на догматическите въпроси на православната есхатология биха могли да се привлекат допълнително някои наши автори и техни изследвания, които да подсилят аргументите на дисертанта в първата (богословска по своя характер) част на изследването. Става въпрос за основни трудове на наши професори по догматическо богословие и инославни изповедания (*Димитър Дюлгеров* и *Илия Цоневски*), които имат непосредствено отношение към въпросите за православното учение на Църквата по изследваната тема или коментират критично инославни възгледи и доктрини като *чистилицето* и други въпроси.

Независимо от тези критични забележки и препоръки съдържанието на дисертационното изследване като цяло съответства на формулираната тема и изследователски проблем, а основните изводи и резултати съответстват на поставените цели и задачи. Авторефератът на дисертационния труд коректно отразява основните тези, съдържанието и структурата на изследването като посочва и приноси моменти на дисертацията. Налице е необходимият брой научни публикации във връзка с темата на дисертацията. Въз основа на посочените достойнства и конкретни резултати от изследването оценявам представения дисертационен труд като отговарящ на изискванията за успешно завършена докторска дисертация и препоръчвам на научното жури да присъди на *Любомир Трайков* образователната и научна степен „доктор“.

04.09.2018

Доц. д-р *Костадин Нушев* .....